

Подходи за опазване на подводното културно-историческо наследство по Българското Черноморие

Марина Владимирова^a

^a Катедра Културно-историческо наследство, Факултет по библиотекознание и културно наследство, Университет по библиотекознание и информационни технологии, бул. Цариградско шосе 119, София 1784; marinayvl@gmail.com

Approaches to the protection of underwater cultural and historical heritage on the Bulgarian Black Sea coast

Marina Vladimirova^a

^a Department of Cultural and Historical Heritage, Faculty of Library Studies and Cultural Heritage, University of Library Studies and Information Technologies, 119 Tsarigradsko Shose Blvd, 1784 Sofia, Bulgaria; marinayvl@gmail.com

ABSTRACT

The underwater cultural and historical heritage is threatened not only by the destructive impact of the environmental, in which it is located, but also by unauthorized fishing and other activities providing benefits for a limited group of people only.

Certain approaches, which are already part of foreign good practices and can provide effective protection and conservation for the underwater archaeological heritage in the Bulgarian Black Sea territorial waters, can be applied. The protection of the underwater archaeological sites can be achieved through establishment of underwater archaeological reserves, underwater museums and parks, replicas and digital reconstructions of sunken ships, etc. Various approaches can be used for encouraging public education and promoting public access to the underwater cultural heritage.

The development of the protection and conservation of the underwater cultural and historical heritage in Bulgaria requires a development of a management strategy. It has to provide information for a broader audience, define a number of criteria, develop methods for public involvement in the process of heritage protection, take measures for the actual protection through underwater conservation activities, monitor and prohibit certain fishing activities with a destructive impact on the underwater archaeological heritage.

KEYWORDS

Bulgarian Black Sea coast, protection, submerged settlements, underwater cultural heritage, underwater shipwrecks

Подводното културно и историческо наследство, като част от световното културно наследство, спомага за изграждане на идентичност и е важно за споделеното чувство на общност. То е ограничен и невъзобновяем ресурс и като такъв изисква специално отношение. Затова в световен мащаб сме свидетели на разработени стратегии, подходи, методологии, които целят опазването и защитата на подводните културно-исторически богатства за възможно най-дълъг период от време. България има какво да приложи от този чуждестранен опит, за да опази внушителната си колекция от подводни обекти.

Това, от което подводното културно наследство трябва да бъде защитено, е както деструктивното въздействие на околната среда, така и негативното влияние на

случайната и/или преднамерена човешка дейност. То може да бъде застрашено и от строителни дейности, които променят брега и морското дъно; от необмисленото използване на живите и неживи ресурси; от определени риболовни дейности, които имат отрицателно въздействие върху подводните артефакти. Неподходящите форми за осигуряване на достъп също могат да засегнат по негативен начин тези обекти. Подводното наследство е застрашено и от дейности, които са изцяло нежелателни, тъй като са предназначени да донесат облага на малцина за сметка на мнозинството. Комерсиалното му използване с цел печалба или спекулация е абсолютно несъвместимо с опазването и управлението на наследството.

В тази връзка могат да се приложат няколко подхода, които вече са част от чуждестранните добри практики и които биха могли да осигурят ефективна защита и опазване и на подводните културни обекти в акваторията на Българското Черноморие. Част от тези практики са **нормативните документи**, създадени изключително и само за целите на опазването, управлението и социализацията на подводното културно-историческо наследство. Естествено е настоящият текст да се спре първо на Конвенцията на ЮНЕСКО за опазване на подводното културно наследство от 2001 г. предвид важността и значението на тази организация в опазването и мениджмънта на културно-историческото наследство. В чл. 1.1. на Конвенцията е поместена дефиницията за подводно културно наследство, според която: „(а) Подводно културно наследство означава всички следи на човешко съществуване от културно, историческо или археологическо естество, които са частично или изцяло потънали, периодично или постоянно, от минимум 100 години, а именно: 1) селища, конструкции, сгради, предмети и тленни останки, както и техният археологически и природен контекст; 1.1) плавателни съдове, въздухоплавателни средства, други превозни средства или всяка част от тях, с техния товар или друго съдържание, както и техният археологически или културен контекст; 1.1.1) праисторически предмети“. Съгласно Конвенцията консервацията *in situ* на подводното културно наследство трябва да се счита за предпочитан избор, преди да бъде позволена или предприета всякаква друга дейност към това наследство. Тези елементи на подводното културно наследство, които, с оглед на тяхното опазване, са извадени от водната среда, следва да се складираат, съхраняват и управляват по начин, който да гарантира дългосрочното им запазване. Конвенцията изрично заклежда и търговската експлоатация на подводните артефакти. При неспазване разпоредбите за опазване на това наследство всяка държава трябва да налага достатъчно строги санкции, които да гарантират спазването на тази конвенция и да обезкуражат нарушенията. Важна част от Конвенцията е и създаването на отношение в обществеността към стойността и интереса, който представлява подводното културно наследство, както и към значението, което има предвиденото в тази конвенция опазване. Едно от правилата в текста на този нормативен документ е посветено на достъпа на обществеността до подводното културно наследство *in situ*, като се споменава, че той трябва да бъде благоприятен, освен в случаите, в които е несъвместим със защитата и управлението на обекта.

Друг международен документ, който представлява интерес в контекста на настоящата тема, и според който: „Интерпретацията на значението на обектите е неделима част от процеса на опазването им“ е Харта за опазване и мениджмънт на подводното културно наследство, ратифицирана от 11-тата генерална асамблея на ИКОМОС (International council on monuments and sites – Международен комитет за паметниците на културата и забележителните места), състояла се в София, България,

през октомври 1996 г. В нея под подводно културно наследство се разбира археологическо наследство, което се намира в или е извадено от подводната среда. Включва потопените обекти и структури, руини и останки от кораби, както и техния археологически и природен контекст. Хартата определя подводното културно наследство като международен ресурс, тъй като голяма част от него се намира на международна територия и/или е резултат от международна търговия и комуникации, по време на които корабите и техният товар са потънали на разстояние от изходната точка на отплаване или крайната им дестинация.

Хартата има за цел да гарантира, че дейностите по време на изпълнение на всеки проект за опазване и мениджмънт на подводните културни обекти са прозрачни за всички. Тя се спира на фундаменталните принципи, които са имплементирани в този процес, на предварителното проучване, което да оцени мястото и обекта, неговата уязвимост, важност и потенциал. Всички проучвания от своя страна трябва да бъдат подробно документирани в съответствие със съвременните професионални стандарти на археологическата документация. Задължително е при всеки проект да се създаде краткосрочен и дългосрочен план за консервация на подводните обекти. Трябва да бъде подготвена и програма за мениджмънт на всеки обект с подробно описание на мерките за неговото опазване и управление по време на и след приключване на теренната работа. Необходимо е и създаването на публичен архив на проекта. Информирането на обществеността за резултатите от проучванията и значението на подводното културно наследство ще се насърчи чрез публично представяне в различни медии. Международното сътрудничество също е от изключителна важност за защитата и мениджмънта на подводното културно наследство и трябва да бъде стимулирано.

В българското законодателство подводното културно-историческо наследство се споменава в Закона за културното наследство от 2009 г., където в чл. 6, т. 1 откриваме: „Културно наследство са: 1. Наземни, подземни и подводни археологически обекти и резервати“. В чл. 8, ал. 1 от същия закон се дефинира понятието опазване на културното наследство, като „системен процес на издирване, изучаване, идентификация, документиране, регистрация, консервация, реставрация и адаптация“. В чл. 8, ал. 2 се казва, че „Закрилата на културното наследство е система от мерки за осигуряване опазването му в интерес на обществото“. Предвид беглото споменаване на подводното културно-историческо наследство в българското законодателство, положителен е фактът, че България е страна по международни нормативни документи, които уреждат опазването на този вид наследство. Отговорността по мониторинг на спазването им обаче остава грижа на нашата страна. По думите на К. Порожанов¹, в съседна Гърция има отделна институция, която се занимава със запазване на старините под вода, освен това там „има строго определени места, на които е позволено гмуркането с или без придружител. Това трябва да направим и ние, не знам дали ще успеем до второто четене на закона“. Този текст е от 2008 г. и както става ясно от Закон за културното наследство от 2009 г. тези препоръки и предложения на археолозите и специалистите по морска история за спешни ефективни мерки за опазване на подводното ни богатство не са взети предвид.

Освен създаването и прилагането на нормативни документи, чуждестранният опит свидетелства за развитието и на други подходи в областта на опазването на подводното наследство: мениджмънт и социализация; информиране и образование на

1 http://www.morskivestnik.com/compass/news/082008/082008_58.html [20.03.2015 г.]

публиката за значението, важността и стойността на подводните културно-исторически обекти; физическа защита чрез консервация и мониторинг.

Подводните археологически резервати и подводните паркове са доказан **мениджърски подход** за **социализация** и популяризиране на публичен достъп до подводните културни обекти, но и начин за гарантиране на тяхната защита от нерегламентиран достъп или от нежелателни риболовни дейности. Както споменава J. Lubbadah, журналист за Der Spiegel, Германия, цитиран от D. Nutley (Broadwater, Nutley 2009, 76): „Подводните музеи и паркове, реплики и дигитални реконструкции на потънали кораби са начин за насърчаване на публиката да преоткрива подводното културно наследство без да го унищожават“. От друга страна, ако подводният обект все още крие недокументирани останки, публичният достъп може да популяризира местоположението му и да го застраши от ограбване.

В идеалния случай обаче **опазването *in situ*** е предпочитан управленски подход, който стои зад становището, че подводното културно наследство трябва да остане под вода, там, където е открито на морското дъно и то за колкото се може по-дълъг период от време, но само ако това няма да доведе до повреждане на обекта. Това е препоръката и на Конвенцията на ЮНЕСКО за опазване на подводното културно наследство. Трябва да се има предвид, че не винаги опазването *in situ* е най-добрата опция за дълъг период от време, тъй като някои подводни обекти са увредени в следствие на ерозия, грабежи, риболовни дейности и други деструктивни фактори. Тук като пример, който провокира казуса за опазването и мениджмънта *in situ*, може да се посочи бронираният военен кораб USS Monitor, който детайлно е представен в статията „The Management of Marine Archaeological Sites In Situ and Sites Sustainability“ (Broadwater, Nutley 2009, 70-77). Този обект лежи на твърд плосък участък на морското дъно, което го прави незакрепен, като по този начин е подложен на постоянно прочистване от силните течения и на деструктивното влияние на морските бури. От откриването на кораба през 1973 г., в следващите години се забелязало значително влошаване на състоянието му. От друга страна обаче са проведени проучвания, които са показали, че потъналият кораб е станал устойчив в околната среда, която го е консервирала и запазила до наши дни. През 90-те години обаче наблюденията показват, че USS Monitor се руши бързо и вероятно няма да оцелее. Затова Националната океанска и морска администрация (НОМА) препоръчва частична стабилизация на обекта заедно със селективно изваждане, възстановяване, консервация и експониране в музейна среда на някои от най-забележителните му части, които са определени като изложени на сериозен риск или на риск от разрушаване. Самият корпус остава експониран *in situ* на морското дъно, като следите от ерозия по него са почистени и премахнати и са предприети всички необходими мерки за неговата консервация. Както става ясно от примера, колкото повече информация се придобие за един обект чрез научни изследвания, толкова по-ясно може да се определи дали *in situ* опазването винаги е най-добрата опция за дълъг период от време. Казусът за *in situ* опазване и мениджмънт е казус за методичния, отговорен, археологически и етичен подход към подводното културно наследство.

Един такъв подход е създаването и развитието на подводни резервати. Резерватите обикновено се мислят само в екологичните им измерения – като места, където хората нямат право на достъп или той е позволен само за ограничен брой посетители или на определена територия. **Подводните резервати** също следва да имат ограничения за броя на посетителите или достъпът до тях да е контролиран. Тези резервати

са обособени на определена територия на морското дъно, като обхващат района, в който се намират потънали кораби или други потънали структури, както и биоразнообразието в този участък от дадената акватория (Scott-Ireton 2007, 24). Тук като интересен пример, предоставен ни от M. Leshikar-Denton и D. Scott-Ireton (Leshikar-Denton, Scott-Ireton 2007, 64-83), могат да се посочат Каймановите острови, чиито мениджъри и археолози са разработили набор от критерии, на които да отговарят исторически потънали кораби, за да бъдат определени като подводни резервати: да се намират в териториалните води на Каймановите острови или в прилежащата зона; да са исторически значими; да имат отговорно проверена идентичност и история; да бъдат с разпознаваеми характеристики; да са екологично устойчиви; да бъдат достатъчно стабилни, за да издържат на продължителни посещения; да са достъпни за публиката (контролирано); да имат условия за безопасни посещения.

Според други археолози обаче всяко място, където публиката е насърчена да посети потънало културно наследство, не е резерват или светилище, а трябва да се възприема като парк. **Паркът** често се мисли като място или обект, който е отворен за публика, има специално изградена инфраструктура и др., които потъналите под вода обекти не предлагат (Scott-Ireton 2007, 24). Предвид уникалността на подводните културно-исторически обекти, те трябва внимателно да бъдат класифицирани като подводни паркове или резервати, за да се гарантира тяхното опазване за дълъг период от време. Така например, корабните останки на San Pedro, който е бил част от испанския флот, потънал край бреговете на Флорида през 1733 г., днес са един от подводните резервати на щата, но заедно с това са признати и за част от щатските паркове. През 1988 г. San Pedro се превръща във вторият подводен археологически резерват във Флорида (McKinnon 2007, 85-93). Той е един от единадесетте подводни резервати във Флорида и продължава да привлича посетители, заинтересовани от културното наследство и екотуризма. Дванадесет от тринадесетте потънали кораба от испанския флот се намират в щатски и федерални води. Всеки от тези обекти се ползва със закрилата и на щатското, и на федералното законодателство. Тъй като корабите са разположени на площ от 128 кв. км, всеки от тях има собствена уникална екосистема и интересна история, която да разкаже.

Това е и причината този и останалите десет подводни археологически резервата на Флорида да бъдат включени в **подводен културно-исторически маршрут**, който е посветен на корабите, корабокрушили в акваторията на щата Флорида. Изграждането на подводни маршрути е друг мениджърски подход, който цели социализацията и опазването на артефактите под вода. Стандартно маршрутите са възприемани като природни такива, където пътеките са маркирани и пътят може да бъде изминат за определено време (Scott-Ireton 2007, 24). В контекста на подводното културно наследство обаче маршрутът е трасиран от селектирани по определени критерии подводни обекти. Подводните културни маршрути предоставят възможност да бъдат изучени и посетени исторически значими потънали културни и екологични ресурси, като кораби, потънали обекти и структури, построени във водата или оказали се там в следствие на трансгресивни и регресивни процеси. Докато определени подводни артефакти са твърде деликатни и археологически чувствителни към публични посещения, други са станали устойчиви в своята среда. На Каймановите острови мениджърите и специалистите по история и археология са разработили и набор от критерии, които да подпомагат избора на обекти, подходящи за включване в подводен културно-исторически маршрут. Тези критерии откриваме в статията „A Maritime Heritage Trail and

Shipwreck Preserves for the Cayman Islands“ (Leshikar-Denton, Scott-Ireton 2007, 64-83) и според тях маршрутът трябва да предоставя безопасни и развлекателни дейности и да включва обекти от различни морски теми, представени и на трите Кайманови острова. Обектите трябва да имат историческо значение и интересни визуални характеристики с безопасна и публично достъпна видима област. Още по-важно, тяхната интерпретация не трябва да ги повлиява неблагоприятно, тъй като не всички обекти са достатъчно устойчиви, за да посрещнат увеличаващия се посетителски интерес.

Това, което България е направила в посока мениджмънт на подводното културно наследство с цел неговата защита, се ограничава до отделни експозиции в музейна среда. Налице са две музейни сбирки, изцяло посветени на подводната археология, които са пример за целенасочено управление и експониране на подводно културно наследство. „Тайните на морското дъно“ е постоянната музейна експозиция в град Китен, която е създадена и поддържана от Центъра за подводна археология в Созопол. Тя представя три теми: Потъналите праисторически селища по българското черноморско крайбрежие (с акцент върху раннобронзовото селище открито при яхтеното пристанище в Китен), Разкопките на потънал кораб в южния китенски залив (корабът е проучен изцяло и е датиран в средновековието) и Развитие на древната котва (от обикновен камък с жлеб до желязната котва). Темите са представени нагледно с подводни археологически обекти, снимков материал и видеозапис, който показва моменти от работата на подводните археолози при подводните проучвания на потънали кораби и праисторически селища. Докато музеят в Китен показва процеса на работа и на развитието на едно крайбрежие, то Музеят за история на котвата в град Ахтопол е насочен основно към проследяване историята на котвата и нейното развитие през хилядолетията. На площ от 300 кв. метра са обособени две експозиционни зали. Едната е предназначена за постоянната експозиция, (голяма част от обектите в нея са открити в залива, в близост до който се намира и самият музей), в която откриваме: каменни, дървени и желязни котви с различна форма и големина; оловни щокове; цяла и фрагментирана керамика; бронзови оръдия и оръжие от XVIII в.; отделни елементи и находки от потънали кораби и др. Втората зала е предназначена за временни експозиции. Интересно за отбелязване е, че Музеят на котвата е създаден изцяло с частни средства, а мотивацията за неговото основаване е желанието да се спасят от претопяване два антични оловни щока и няколко адмиралтейски котви от XIX век открити на морското дъно при риболовни и водолазни дейности. Този подход на индивидуална инициатива за опазване на културно-историческото наследство се е наложил в нашата страна в следствие на безсилието или липсата на желание от страна на държавата да изпълни социалната си функция, като съхрани и защити нашето общо културно наследство.

Освен отделните примери от Българското Черноморие и разнообразните чужди практики в мениджмънта на подводното културно наследство, **информирането и образоването на обществеността** също е от есенциално значение за популяризиране опазването на това наследство. Посетителите на подводните обекти попадат в различни групи с различни нужди (водолази, рибари, учени и представители на туристическата индустрия), но ако всички те са запознати с ценността на подводното наследство и значимостта на неговото оцеляване, ще бъдат много по-мотивирани да се включат активно в дейностите по опазването му. Образователните и интерпретативни стратегии, използвани в програмите за публичен достъп, помагат в опазването на обектите чрез вдъхновяване на публиката (Leshikar-Denton, Scott-Ireton 2007). Хората

стават пазители на миналото, когато научават за обектите и тяхната важност за научните изследвания, общността и устойчивото развитие на региона. Опазени адекватно и интерпретирани ефективно, морските културни ресурси се превръщат в културни атракции за общността, носейки и икономически ползи чрез културния туризъм.

Пример за успешно прилагане на този подход е Националният план за защита на подводното културно наследство на Испания (Green Paper 2009), в който едно от приоритетни действия е систематизирането на програми за повишаване на информираността и осведомеността за подводното културно наследство, насочени към групите, които най-често правят случайни открития, като рибари, професионални водолази, спортни водолази и лицата, отговорни за обществените поръчки в морската среда. Целта на Националния план за защита на подводното културно наследство на Испания е да се обединят специфичните местни и регионални инициативи за опазване на подводното наследство, осъществени до момента, в една Координирана национална програма за разпространение на информацията. В тази връзка Планът предлага десет приоритетни точки, които да се зложат в Националната програма за разпространение на информацията за подводното културно наследство, като част от тях са: съставянето на опис на всички минали и настоящи дейности, предприети в тази насока; създаването на програма за постоянни, временни и/или пътуващи експозиции; изграждането на Национална схема за публикациите (научни, за масово разпространение и образователни); създаването на национална уебстраница и на документални филми, посветени на историята, защитата и популяризирането на испанското подводно културно наследство; развитието на подводни археологически паркове и маршрути; създаването на програма за образователни дейности, програми за повишаване на информираността и образователни класни стаи особено в емблематичните места по протежението на испанското крайбрежие, чиито води пазят подводни археологически обекти.

Друг пример за образование и информиране на публиката е партньорската стратегия за идентификация на крайбрежното наследство на щата Масачузетс, САЩ, представена в статията "Not Just Another Piece of a Boat: Massachusetts' Shoreline Heritage Identification Partnerships Strategy (SHIPS)" (Mastone, Trubey 2007, 145-157). Целта на тази програма е да се насърчи участието на обикновените наблюдатели и публиката, заинтересована от морската история, но не практикуваща водолазния спорт, и да се покаже на обществеността, че тя може да вземе активно и директно участие в откриването и опазването на морското културно-историческо наследство. Програмата следва да позволи на широката общественост, която е с малък или без археологически опит, да участва в археологическия проект. Тя залага преди всичко на участието на доброволци, които ще са връзката между обществото и Съвета за подводни археологически ресурси в Масачузетс. Те са и наблюдателите на известните вече подводни обекти и ще докладват за всяка промяна в състоянието им. Доброволците не събират артефакти, а предоставят информация за тях на Съвета. За да вземат участие, те трябва първо да преминат тридневен обучителен курс, който включва три компонента: преглед на морската история и археология, инструкции за предварително историческо проучване и обучение в основните техники на докладване.

Както става ясно от всички примери до момента, образоването и информирането на публиката, както и мениджмънта и социализацията са подходи в опазване на подводното културно-историческо наследство, които са предшествани от **консервацията** на обектите и са съпроводени с **мерки за физическото им оцеляване**. Т.е.

първо се полагат всички усилия за консервиране на обекта, а след това се прилагат мениджърските и образователни подходи, които да гарантират опазването му за колкото се може по-дълъг период от време. Според препоръката на ЮНЕСКО за опазване и консервация *in situ* и предвид факта, че подводното културно наследство е изложено на въздействието на климатичните промени (глобално затопляне, замърсяване на водите и пр.), консервацията му в дългосрочен план се нуждае от изучаване на въздействието на климатичните промени, които често се игнорират или отхвърлят (Khakzad 2009, 6). Не само климатът обаче има неблагоприятно въздействие върху подводните обекти, но така също и някои риболовни дейности. Този проблем в другите страни е решен, като подводното археологическо наследство е обявено за подводен резерват и от това произтичат рестрикциите за достъпа до него, както и за дейностите, които да се извършват на територията му. България обаче, въпреки богатството си на подводните артефакти, все още няма подводно селище, потънал корабокруширал кораб или пристанищни акватории, които да са обявени за подводен резерват. Резултатът от това е унищожаване и разрушаване на подводните обекти, загуба на археологически, исторически и културни ценности и като следствие от това – оцеляване на обществото със знание за историята ни, която се крие във водите на Черно море, и ограничаване на финансовото благодетелстване на местните жители и държавата, тъй като унищожените обекти не могат да се включат в културния ни туризъм.

Според Х. Ангелова² – директор на Центъра за подводна археология в Созопол – най-пагубни последствия за археологическите ценности под вода нанася дънното тралене. Затова тя предлага да „има строго определени райони, в които ще се трали, но преди това нека тези райони бъдат внимателно огледани за евентуални археологически находки и тогава да бъдат разрешени за такава дейност. Но най-важното е да има кой да контролира спазването на границите на тези райони. В много държави по света това отдавна е регламентирано... От двадесет години... всички наши дейности са аварийно-спасителни, предизвикани от нечия намеса“. Траленето в българската акватория на Черно море е забранено със закон. Разрешено е използването само на бийм трал, но само в зоните за улов на рапан, които от 2013 г. са пет – в Балчишкия залив, пред Варна, пред Бяла, под Емине и пред Маслен нос и Ахтопол. Лошото в случая е, че, въпреки забраната със закон, рибарите продължават да браконьерстват и да използват тралове, които буквално унищожават културните обекти на морското дъно, а никой държавен орган не ги контролира и санкционира, макар че дейността им е в разрез с ратифицираната от България Конвенция на ЮНЕСКО за опазване на подводното културно наследство.

В този ред на мисли, може би вече е дошло времето да се създаде институция, която да е ангажирана с опазването на подводните ни богатства; времето да се изградят критерии, според които подводните обекти да бъдат класифицирани като подводни резервати и това да гарантира, че на територията им няма да се извършват деструктивни риболовни дейности и достъпът до тях от страна на водолазите ще бъде контролиран; и времето, в което иманярството, браконьерството и други забранени със закон дейности в българските черноморски води ще бъде най-строго санкционирано. Вече споменатият Закон за културното наследство от 2009 г. в чл. 21 характеризира Центъра за подводна археология, като „**[(1)] държавен културен институт в областта на опазване на подводното археологическо наследство на Република България.**

2 http://www.morskivestnik.com/compass/news/082008/082008_58.html [20.03.2015 г.]

(2) Центърът за подводна археология е юридическо лице на бюджетна издръжка със седалище гр. Созопол и е второстепенен разпоредител с бюджетни кредити към министъра на културата“. Дейностите на Центъра за подводна археология според чл. 22 са: „1. подпомага министъра на културата при упражняването на неговите правомощия по провеждане на държавната политика в областта на опазването на културното наследство под вода; 2. координира дейностите, свързани с управлението и изследването на подводното археологическо наследство; 3. поддържа регистър на подводните културни ценности“. А чл. 23. (Изм. - ДВ, бр. 54 от 2011 г.) гласи, че „устройството и дейността на Центъра за подводна археология се определят с правилник, издаден от министъра на културата“. Предвид силната зависимост на Центъра по подводна археология от държавата и в същото време ограничената държавна подкрепа към Института в изпълнение на дейностите му, обясняват липсата на стратегия за опазване на подводното ни културно наследство. Това от своя страна води до загуба на подводен археологически материал, ощетяване на историческата интерпретация и ограничаване правото на обществото да черпи знание за миналото си от подводните културно-исторически ценности. А всички мерки за опазване на това наследство са крайно необходими предвид богатата колекция от потънали плавателни съдове и селища, оказали се под вода в следствие на трансгресивни и регресивни процеси. Подводните културно-исторически обекти са източник на ценна информация за хората, населявали черноморския бряг преди хилядолетия; за техния начин на живот и култура, обичаи и традиции; за връзките между Западното Черноморие и Средиземноморието; за международната морска търговия. В подкрепа на това можем да приведем множество примери за подводни културно-исторически ценности от нашето Черноморие.

В българската черноморска акватория са открити следи от поселищен живот от Енеолита и Ранната бронзова епоха. По данни на М. Лазаров (Лазаров 2009, 16-19) са известни осемнадесет потънали селища в български води. Този брой може да се допълни с още едно селище, локализирано през 2012 г. и проучено през следващата година, в залива Вромос, акваторията на гр. Черноморец. Първите открити останки от потънали селища са локализирани във Варненското и Белославското езеро, като броят им към днешна дата е 14, а дълбочината на местонамирането им варира между 3,5 и 9 м (Лазаров 2009). По време на подводни проучвания в акваториите на двете езера са открити много и различни типове свидетелства за човешко присъствие: фрагменти от наколни селища, мазилка на огнище, керамика, оръдия на труда от камък и кост на елен, кости от диви и домашни животни и т.н. (Лазаров 2009).

Раннобронзово селище е локализирано и в акваторията на Атия, където са открити множество дървени колове, керамика, сечива от кост и др. на дълбочина 7-9 м (Лазаров 2009, 18).

Най-добре проучените селища в българската морска акватория са раннобронзовото селище в залива на Китен и двете селища в пристанището на Созопол – късноенеолитно и раннобронзово. По време на подводните археологически разкопки на селище Урдовиза (в залива на Китен) са регистрирани два културни пласта (Angelova, Draganov 2003, 9-22). Горният – Урдовиза 2 съдържа материали от Античността и Средновековието, а долният културен пласт – Урдовиза 1, съдържа културни останки от ранната бронзова епоха (Angelova, Draganov 2003, 12). По данни на М. Лазаров, К. Порожанов и В. Попов (Лазаров и др. 1987, 285-287) по време на подводни проучвания са открити останки от ранно тракийско селище, в което хилядолетия по-късно

се е връзал средновековен кораб. Артефактите, събрани по време на подводните разкопки, са локализирани на 2 м дълбочина и К. Порожанов (Порожанов 2003, 311-321) ги класифицира в няколко групи: дървени колове от жилища, цяла и фрагментирана керамика, костни останки, оръдия на труда и оръжия, поминък, духовен живот и култ, светилище или култов център. След извършен анализ на климатичните промени и движението на морското равнище по Западното Черноморие експертите по морска история, геология, геоморфология и палеоботаника поставят съществуването на раннобронзовото селище Урдовиза между края на IV хил. пр. Хр. и средата на III хил. пр. Хр. (Порожанов 2003, 319).

По време на проучванията на двете праисторически селища в съвременното пристанище на Созопол е открита цяла и фрагментирана керамика, датирана в IV, III и II хил. пр. Хр. и заедно с оръдията на труда от камък и кост (чукове, брадви, копачки) и др. свидетелстват за наличието на ранно тракийско селище (Порожанов 1989, 11). Според В. Попов, сечивата потвърждават земеделско-скотовъдния характер на населението, живяло в района (Попов 1988, 39). Това становище се подкрепя и от Х. Ангелова и В. Драганов, според които „рязкото намаляване на дървесните и значителното присъствие на антропогенните елементи свидетелстват за добре развито селско стопанство и животновъдство в края на Енеолита“ (Angelova, Draganov 2003, 20). Наличието на местни бронзови оръдия на труда и оръжия от своя страна според К. Порожанов недвусмислено показва, че тук се е водила и търговия за износ на мед към земите, където тя липсвала, и внос на калай от земите, където той се произвеждал (Порожанов 1989, 11).

Друго подводно селище е локализирано в устието на р. Ропотамо. На нос Св. Димитър се е намирало праисторическо селище, което след това е затрупано от селища от Античността и Средновековието (Лазаров 2009, 19). Керамиката от I хил. пр. Хр., открита в акваторията на нос Св. Димитър, дава основание на И. Карайотов да предположи, че там е съществувало значително селище в този период от време (Карайотов 1987а; 1987б). Открита е и множество керамика с форма и украса, характерни за късноримската епоха. „Късноримската червенолакова керамика с щемпелувана украса е широко разпространена в повечето райони на Източното Средиземноморие – от Сицилия до Сирия, по малоазийското и адриатическото крайбрежие“, т.е. откритията в устието на р. Ропотамо разкриват външнотърговските връзки на античните градове по Западното Черноморие (Минчев 1981, 300). Интерес представлява фрагмент от поднос, декориран посредством сграфито техника с изображение на платноходка, което е пряко свидетелство за връзката на късносредновековния българин с морската тематика (Карайотов 1987а, 285).

Най-скоро документираното подводно селище е това в залива Вромос. Там по време на подводни археологически проучвания през 2013 г. са открити останки от постройки (тухли, следи от хоросанов разтвор, керамични водопроводни тръби), фрагментирана керамика от късната античност (IV в.), строителна и битова керамика от римската епоха (II-III в.), части от зидове и керамика от римската, елинистическата и класическата епохи, местна тракийска керамика (Христов 2014а; 2014б). „На фона на 1500-те обработени керамични фрагменти и цели съдове и други предмети може да се обобщи, че обектът има дълга история, която започва в началото на V в. пр. Хр. и преминава през всички следващи периоди до края на IV в.“ (Христов 2014б, 251).

Освен потъналите селища интерес представляват и потъналите кораби, които лежат на морското дъно в българска акватория. Най-добре проучен до сега е потъна-

лият кораб край Урдовиза (Порожанов и др. 2002; 2004), който може да се датира с известна несигурност около XVII в. (Порожанов и др. 2004). А предоставените данни за физическите му характеристики са: оцеляла дължина на корпуса 18,7 м; бордът му е оцелял до нивото на палубата; носът се намира на дълбочина 8 м; кърмата – на повече от 11 м под съвременното морско равнище. К. Порожанов и др. (Порожанов и др. 2004) ни предоставят детайлна информация за обекта и артефактите, открити на него. Според тях, значителна част от кораба, неговата прецизна и сложна архитектура, както и дизайнът на корпуса му предполагат, че този ветроход не е изключение за местното корабоплаване, а е резултат от корабостроителни традиции. Разнообразието от артефакти, открити на борда на кораба и високото им качество доказват, че собствениците на плавателния съд вероятно са били хора със значителни икономически възможности. Тези факти водят археолозите към становището, че корабостроенето, морската търговия и корабоплаването са били важна част от живота на хората, населявали черноморския бряг през Възраждането.

Ветроход с две или три мачти, дължина 50 м и максимална ширина 7 м, е открит източно от Созопол. По данни на Х. Ангелова това е най-големият документиран кораб от Центъра за подводна археология до момента. Плавателният съд се намира на дълбочина 90 м и лежи на равен кил, без крен. Според нея, става дума за ветроход тип бриг от периода XVIII-XIX век. Проучвателите съобщават и за локализирането на дървен кораб на дълбочина 52 м североизточно от Царево (Ангелова и др. 2012). Дължината на плавателния съд е 40 м, а максималната ширина – 8-10 м, лежи на кил, без крен. Предполагаемата му датировка е XIX-XX век.

В. Плетнъов, П. Пеев и Т. Роков (Плетнъов и др. 2013, 608-609) докладват за локализирането на добре запазен дървен ветроходен кораб на дълбочина 137 м, локализиран източно от гр. Варна. Дължината му е 35 м, ширината – 6 м, височина над околния терен също е 6 м. Корабът е легнал на кил и няма крен. Датировката му е трудна, предвид факта, че не е проучен, но според работната му датировка е потънал през XIX в. Отново В. Плетнъов и П. Пеев (Плетнъов, Пеев 2012, 579-580) съобщават, че на 86 м дълбочина югоизточно от нос Калиакра на паралела на гр. Варна е локализиран запазен дървен плавателен съд потънал на кил, без крен, вероятно марсова шхуна (широко разпространен тип кораби през XIX в., включително и в Черноморието). Размерите му са: 52 м дължина и 8 м ширина. На носа се забелязва носова фигурка, каквито са поставяни на почти всички европейски кораби от XVI в. до края на епохата на ветроходните кораби (края XIX – началото на XX в.).

Б. Димитров, К. Порожанов и А. Орачев споменават за открити части от потънал (може би изгорял) хераклеийски кораб от III в. пр. Хр. в залива на Созопол (Димитров и др. 1982, 444).

Югоизточно от гр. Варна на 34 м дълбочина е локализирана и подводница, счупена на две, като общата ѝ дължина е 28 м (Драганов, Иванов 2011, 592-594). Обектът е локализиран на 34 м дълбочина. Според В. Драганов и Я. Иванов, вероятно става дума за подводница тип UB серия I от Първата световна война.

На дълбочина между 10 и 34 м се откриват още няколко кораба, които са достъпни за водолази, поради по-малката си дълбочина: Френски товарен параход Жак Фресине (близо до Маслен нос), товарен параход Родина (до Созопол), американски товарен параход Мопанг (региона на Бургас), турски товарен параход Сефак (недалеч от Царево), множество руски и немски плавателни съдове от периода на Първата световна война и др.

Както става ясно от текста дотук, България разполага със значително количество подводни културно-исторически обекти, които – със своето значение не само за българската, но и за световната история – заслужават ефективно опазване и адекватно управление. Предвид световния опит, натрупан от практическото и теоретичното знание върху опазването и защитата на подводното културно наследство, се оказва, че за развитието на подобна дейност у нас се изисква изграждане на стратегия за управление, определяне на критерии, информиране и включване на обществеността в процеса на опазване, предприемане на мерки за физическата им защита чрез консервация под вода, постоянен мониторинг на състоянието им, забрана на определени риболовни дейности, които имат деструктивно влияние върху подводното културно-историческо наследство и контрол на дейностите, които се извършват в зоните на подводните археологически обекти. Но за да се осъществи промяната е необходимо законът да даде зелена светлина, т. е. да се върне първоначалният текст от Закона за културното наследство от 2009 г.: „Чл. 12. (1) Държавната политика в областта на културното наследство се ръководи и осъществява от Министерския съвет. (2) Министерският съвет приема стратегия за управление и опазване на културното наследство и план за действие за срок 7 години по предложение на министъра на културата след широко обществено обсъждане с участието на заинтересовани научни, културни и неправителствени организации“ и да се премахне сега действащата алинея от 2011 г., според която „ [чл. 12] (2) (Изм. - ДВ, бр. 54 от 2011 г.) Стратегическите цели за управление и опазване на културното наследство се включват в стратегията по чл. 2а от Закона за закрила и развитие на културата след широко обществено обсъждане с участието на заинтересовани научни и културни организации, юридически лица с нестопанска цел и регистрирани вероизповедания“. Това прецизиране в закона се налага, поради приемане на стратегия към Закон за закрила и развитие на културата, която обаче е с общ и пожелателен характер и в която липсват действени разпоредби специално за опазването на културното наследство под вода. Чрез всички представени в настоящия текст подходи за опазване и препоръките към промяна на Закона ще се поставят основите за осъществяване и развитие на дейности по защита и съхраняване на подводните културно-исторически богатства в нашата страна.

Цитирана литература

- Ангелова, Х., Драганов, В., Иванов Я. 2012. Археологическо проучване на обекти под вода по българското черноморско крайбрежие. *Археологически открития и разкопки през 2011 г.* София, 576-577.
- Димитров, Б., Порожанов, К., Орачев, А. 1982. Пристанищата на Аполония и на Месамбрия. *Тракийски паметници. Т. 3. Мегалитите в Тракия. Част 2. Тракия Понтика.* София: Наука и изкуство, 438-458.
- Драганов, В., Иванов, Я. 2011. Издирване, чрез хидролокатор за страничен обзор „Неман-ГБО 100“ на съветската подводница С-34, потънала през ноември 1941 в акваторията между Маслен нос и нос Емине. *Археологически открития и разкопки през 2010 г.* София, 592-594.
- Застрашени са подводните исторически богатства на България в Черно море: Стенограма от пресконференцията, състояла се на 4 август т.г. [2008 г.] в пресцентър

Подходи за опазване на подводното културно-историческо наследство по Българското Черноморие

„Варна“ на Двореца на културата и спорта http://www.morskivestnik.com/compass/news/082008/082008_58.html [20.03.2015 г.]

- Карайотов, И. 1987а. Подводни археологически проучвания „Шелф-Юг“ в залива пред устието на Ропотамо. *Археологически открития и разкопки през 1986 г.* Разград, 284-285.
- Карайотов, И. 1987б. Подводни проучвания в залива пред устието на Ропотамо. *Странджанско-сакарски сборник. Т. 4. Кн. 5. Доклади от Третия и Четвъртия интердисциплинарен симпозиум „Странджа-Сакар“*. Созопол: Комитет за култура, 357-360.
- Лазаров, М. 2009. *Древното корабоплаване по Западното Черноморие (до завладяването му от римляните)*. Варна: Славена.
- Лазаров, М., Порожанов, К., Попов, В. 1987. Подводни проучвания в залива на Урдовиза I. *Археологически открития и разкопки през 1986 г.* Разград, 285-287;
- Минчев, А. 1981. Керамика от морето. *Фар*. Варна: Георги Бакалов, 299-301.
- Плетньов, В., Пеев, П., Роков, Т. 2013. Наблюдение и локализация на подводни обекти в акваторията на Черно море между нос Калиакра и нос Свети Атанас. *Археологически открития и разкопки през 2012 г.* София, 608-609.
- Плетньов, В., Пеев, П. 2012. Наблюдение и локализация на подводни обекти в акваторията на Черно море югоизточно от нос Калиакра. *Археологически открития и разкопки през 2011 г.* София, 579-580.
- Попов, В. 1988. Подводни археологически разкопки в акваторията на Созополското пристанище. *Археологически открития и разкопки през 1987 г.* Благоевград, 39.
- Порожанов, К., 1989. Датировка на каменни котви с отвори от Българското Черноморие. Постигания и проблеми. *Археология*, 1, 6-15;
- Порожанов, К., 2003. Потъналото селище от ранната бронзова епоха при Урдовиза. *Добруджа*, 21, 309-322;
- Порожанов, К., Ангелова, Х., Бъчваров, К. 2004. Българо-американска подводна археологическа експедиция. Разкопки на потънал кораб при Китен, сезон 2003. *Археологически открития и разкопки през 2003 г.* София, 213-216.
- Порожанов, К., Ангелова, Х., Бъчваров, К., Димитров, К. 2002. Българо-американска подводна археологическа експедиция „Урдовиза“ 2001 (Втори сезон 01.09.-10.10.2002). *Археологически открития и разкопки през 2003 г.* София, 138-140.
- Христов, И. (съст.) 2014а. *Подводни археологически проучвания в залива Вромос, акваторията на гр. Черноморец: Емпорион в хората на Апология Понтика 1*. УникАрт.
- Христов, И. 2014б. Подводни археологически разкопки на античен обект в залива Вромос, акваторията на гр. Черноморец, община Созопол. *Археологически открития и разкопки през 2013 г.* София, 249-252.
- Angelova, H., Draganov, V. 2003. Underwater Archaeological Excavations of Submerged Late Eneolithic and Early Bronze Age Settlements in Kiten and Sozopol (South Bulgarian Black Sea Coast). *Thracia Pontica. VI.2. In Honorem Mihail Lazarov*. Sofia: Institute of Thracology Prof. Alexander Fol, 9-22.
- Broadwater, J., Nutley, D. 2009. The Management of Marine Archaeological Sites In Situ and Site Sustainability. In Jameson, J., Scott-Ireton, D. (eds.). *Conservation and mgmt. of arch sites*, Vol. 11, No. 1, March, 2009. Hudson: Maney Publishing, 70-77.
- Green Paper 2009. *Spanish National Plan for the Protection of Underwater Cultural Heritage 2009*. Cartagena: Ministerio de cultura.

- Khakzad, S., 2009. *An Interdisciplinary approach towards Underwater Cultural Heritage Conservation and Management*. Paper presented at 1st WTA-International PhD Symposium on „Building materials and Building Technology to Preserve the Built Heritage“, Vol. 1, 43-61.
- Leshikar-Denton, M., Scott-Ireton, D. 2007. A Maritime Heritage Trail and Shipwreck Preserves for the Cayman Islands. In Jameson, J., Scott-Ireton, D. (eds.) *Out of the Blue: Public Interpretation of Maritime Cultural Resources*. Springer, 64-83.
- Mastone, V., Trubey, D. 2007. Not Just another Piece of a Boat: Massachusetts' Shoreline Heritage Identification Partnerships Strategy (SHIPS). In Jameson, J., Scott-Ireton, D. (eds.) *Out of the Blue: Public Interpretation of Maritime Cultural Resources*. Springer, 145-157.
- McKinnon, J. 2007. Creating a Shipwreck Trail: Documenting the 1733 Spanish Plate Fleet Wrecks. In Jameson, J., Scott-Ireton, D. (eds.) *Out of the Blue: Public Interpretation of Maritime Cultural Resources*, Springer, 85-93;
- Scott-Ireton, D. 2007. The Value of Public Education and Interpretation in Submerged Cultural Resource Management. In Jameson, J., Scott-Ireton, D. (eds.) *Out of the Blue: Public Interpretation of Maritime Cultural Resources*. Springer, 19-32.

Approaches to the protection of underwater cultural and historical heritage on the Bulgarian Black Sea coast

Marina Vladimirova

(summary)

The underwater cultural and historical heritage is part of the world cultural heritage helps. It is an important element of the efforts for creating the Bulgarian identity in general and the self-esteem of the different communities in particular. This heritage is a limited and non-renewable resource and for that reason it requires special attitude. The relevant protection and good management of this heritage constitute an essential part of the academic studies as well as the sustainable development of the regions. The underwater cultural and historical heritage is threatened not only by the destructive environmental impact at the locations where it is situated, but also by unauthorized activities as well as activities providing benefits for a limited group of people only. The commercial exploitation of this heritage only for profit is completely incompatible with all activities related to its protection and management.

In view with all above said a certain number of approaches can be applied. They are already part of good practices abroad and can provide effective protection for the underwater cultural sites in the Bulgarian Black Sea aquatory. Underwater archaeological preserves and underwater parks are proven methods for promoting public access to underwater archaeological sites and for enabling their protection from unauthorized access or activities. The interpretation of the artifacts on the spot, where they were found *in situ*, is an example of a methodological, responsible, archaeological and moral approach toward the underwa-

ter cultural heritage. The establishment of underwater museums and parks, replicas and digital reconstructions of sunken artifacts encourage the public to rediscover and enjoy the underwater cultural heritage by a non-destructive access to it. Providing information and education to the public is also very important for promoting the preservation of this heritage. The visitors at underwater sites/artefacts such as divers, fishermen, researchers and tourists belong to different groups and have different needs. However, if all of them are familiar with the underwater cultural heritage values and the importance of its protection and preservation, they will be far more motivated in taking an active part in all related activities.

Bulgarian underwater cultural and historical heritage also needs strategy, methodology and approaches to its active protection. Bulgarian Black Sea water area has a rich collection of historical and archaeological sites. Marine activities in the past resulted in a great number of underwater sites and artefacts which are part of the environment. The submerged settlements and the remains of shipwrecks on the sea bottom provide valuable information about the people who inhabited the Black Sea coast in the past; they are source of information about their everyday life, culture, and traditions as well as the cultural and trade relations between the West Black Sea coast and the Mediterranean. The development of the protection and conservation of the underwater cultural and historical heritage in Bulgaria requires a development of a management strategy based on practical and theoretical knowledge as well as world experience. It has to provide information for a broader audience, define a number of criteria, develop methods for public involvement in the process of heritage protection, take measures for the actual protection through underwater conservation activities, monitor and defend certain fishing activities with a destructive impact on the underwater archaeological and cultural heritage. These approaches will allow the implementation and the development of protection and conservation activities at underwater sites in Bulgaria.